

Vroeger voor vandaag

Heden-verledenvergelijkingen voor praktisch gebruik*

Anita Boele, Arjan van Dixhoorn & Pepijn van Houwelingen**

Inleiding

Onlangs sprak de Utrechtse hoogleraar financiële geschiedenis Oscar Gelderblom zijn oratie uit met de prikkelende titel ‘Waar hebben we de financiële sector eigenlijk voor nodig?’ (Gelderblom, 2015). Na een korte uiteenzetting van de huidige financiële crisis liet Gelderblom op basis van historisch onderzoek naar de Nederlandse Republiek in de Gouden Eeuw zien dat er alternatieve manieren zijn om een goed functionerend financieel systeem vorm te geven. Hij beschreef de scheiding tussen de wereld van het grote geld en de manier waarop gewone huishoudens hun geldzaken regelden, een situatie waardoor de impact van crises en grote financiële schandalen op ‘gewone’ huishoudens veel kleiner was. Door de situatie vandaag de dag te vergelijken met een heel andere constellatie meer dan drie eeuwen terug komt Gelderblom tot een aantal interessante aanbevelingen voor de toekomst van ons huidige financieel systeem.

Het maken van vergelijkingen is een kernbezigheid van de empirische wetenschappen en een cruciale methode voor het verwerven van kennis en inzicht. Dit geldt zowel voor de natuur- als voor de mens- en geesteswetenschappen. Vergelijkingen worden continu gemaakt: van de prestaties van medicijnen en computerchips tot verschillen tussen bevolkingsgroepen of de efficiëntie en effectiviteit van de publieke sector in diverse landen. In de rechtswetenschappen is bijvoorbeeld een heel vakgebied, ‘comparative law’, gewijd aan het vergelijken van rechtspraktijken tussen verschillende landen (Zweigert & Kötz, 1998, 15). Door te kijken naar rechtspraktijken elders kan een rijker pallet aan oplossingen worden gevonden dan ooit in een enkel land mogelijk zou zijn.

Deze brede academische praktijk van vergelijken maakt het des te opvallender dat diachrone vergelijkingen tussen heden en verleden niet of nauwelijks gemaakt

* Een eerdere versie van dit artikel is op 29 november 2013 besproken tijdens een workshop op het Sociaal en Cultureel Planbureau in Den Haag. Alle opmerkingen gemaakt tijdens deze workshop hebben we zo goed als mogelijk verwerkt. We willen hiervoor de volgende deelnemers graag hartelijk bedanken: Maarten Asscher, Mineke Bosch, René Cuperus, Paul Dekker, Tine De Moor, Joep de Hart, Rienk Janssens, Jedid-Jah Jonker, Joost Kappelhof, Roy Kemmers, Wouter Mensink, Peter van Nuffelen, Maarten Prak, Bart Ramakers, Catrien Santing, Hilde de Ridder-Symoens en Willemijn van der Zwaard.

** Dr. Anita Boele is postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit Utrecht, departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis. a.h.boele@uu.nl Prof. dr. Arjan van Dixhoorn is als bijzonder hoogleraar ‘Geschiedenis van Zeeland in de Wereld’ (Hurgronje-leerstoel) van de Universiteit Utrecht verbonden aan het Arts & Humanities Department van University College Roosevelt (Middelburg). Dr. ir. Pepijn van Houwelingen is onderzoeker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau

worden. Voor bepaalde disciplines, zoals technologisch onderzoek, is het ontbreken hiervan begrijpelijk, bij andere is dat echter veel minder vanzelfsprekend. Zo worden voor beleidsonderzoek wel volop vergelijkingen gemaakt met andere landen, ver weg en dichtbij. Het vergelijken van concrete casussen in het heden met een bepaalde periode of constellatie uit het verleden om bruikbare kennis voor het heden op te doen, gebeurt echter zelden of niet. Hoogstens worden casussen uit het verleden gebruikt voor vergelijkende theorievorming, een vorm van sociaalwetenschappelijk onderzoek die de laatste jaren weer in opkomst is (Mahoney & Rueschemeyer, 2003, 5).

Binnen de geschiedwetenschappen is het maken van vergelijkingen tussen heden en verleden om kennis te verwerven die toepasbaar kan zijn in de hedendaagse praktijk, al even uitzonderlijk en volgens sommigen in directe tegenspraak met het professionele ethos van de moderne historicus. Het heden fungeert soms anekdotisch in een studie of er wordt verwezen naar overeenkomstige tendensen (vaak ter relativering van vermeende vernieuwingen van vandaag). Een verdere uitwerking van de implicaties van deze gesuggereerde overeenkomsten ontbreekt echter, evenals een systematische reflectie op deze uitstapjes naar het heden. Over het algemeen zijn historici in professioneel opzicht zeer terughoudend over het idee dat men iets 'van het verleden zou kunnen leren', laat staan dat concrete historische kennis over thema's als migratie, financiële crises, participatie, de organisatie van onderzoek of de inrichting van onze democratie kan worden ingezet voor hedendaagse beleidsvraagstukken en maatschappelijke problemen.

Deze huidige mens- en geesteswetenschappelijke terughoudendheid kan niet verhinderen dat buiten de muren van de academie en onderzoeksinstituten vergelijkingen tussen heden en verleden volop floreren. Politici refereren aan een zeventiende-eeuwse VOC-mentaliteit en presenteren die als navolgenswaardig voorbeeld. De Tweede Wereldoorlog fungeert als moreel ijkpunt voor links en rechts om eigen standpunten kracht bij te zetten of anderen de mond te snoeren. In het moderne politieke en maatschappelijke debat is de eigen geschiedenis een belangrijke bron voor het vastleggen en normeren van de Nederlandse identiteit en het legitimeren van standpunten of acties. Vaak zijn deze referenties sterk moreel geladen. Het idee dat we lessen kunnen trekken uit onze kennis van het verleden en dat er een moreel appèl uitgaat van de positieve en negatieve ervaringen die mensen in het verleden hebben opgedaan, lijkt sterk verankerd in het politieke en maatschappelijke denken.

Vanuit maatschappelijk perspectief gezien is de terughoudendheid van zowel historici als sociale wetenschappers daarom op zijn minst opmerkelijk. Daarbij komt nog dat uitdagingen waar historische samenlevingen mee te maken hadden, vergelijkbaar zijn met die van nu. Ook drie eeuwen geleden werden gemeenschappen geconfronteerd met natuurrampen, migratie, pluriformiteit, interreligieuze spanningen, schaarste, onderling geweld en gevolgen van inkomensongelijkheid, om maar een paar voorbeelden te noemen. Natuurlijk is de vorm van die confrontatie sterk afhankelijk van sociale en culturele factoren, zoals de perceptie en het probleemdefiniërend en -oplossend vermogen van samenlevingen en hun instituties. Desondanks is het opvallend dat we in de sociale en politieke filosofie wel de teksten van klassieke denkers als Aristoteles en Cicero of van de Verlichtingsfiloso-

Anita Boele, Arjan van Dixhoorn & Pepijn van Houwelingen

fen als inspiratiebron voor het denken over moderne problemen gebruiken, maar de praktijk van hun leefwereld grotendeels links laten liggen. Deze terughoudendheid staat bovendien in schril contrast met de praktijk aan sommige Britse en Amerikaanse universiteiten, die fora organiseren rond thema's of beleidsvraagstukken (zie bijvoorbeeld www.historyandpolicy.org/) waar historici, vaak in samenwerking met wetenschappers uit andere disciplines, meedenken over actuele beleidskwesties.¹

Tegelijkertijd zijn er zeker goede bezwaren aan te voeren *tegen* het gebruik van kennis van het verleden voor het nadenken over hedendaagse kwesties. Deze tegenwerpingen zijn deels van epistemologische, deels van methodologische aard. In het vervolg van het artikel zullen we er een aantal diepgaander bespreken. Andere bezwaren hebben betrekking op technologische en morele verschillen tussen hedendaagse en historische samenlevingen die het verleden kwalitatief anders maken ('primitief' versus 'modern') en zo de mogelijkheid van het toepassen van historische kennis in positieve zin bij voorbaat uitsluiten. Hoewel sommige bezwaren gebaseerd zijn op (soms impliciete) karikaturen, valt niet te ontkennen dat huidige samenlevingen op technologische en morele terreinen grote verschillen vertonen met het verleden en het resultaat zijn van 'leereffecten' die niet ongedaan gemaakt kunnen worden. Dat impliceert echter nog niet dat dit 'anders-zijn' altijd verbiedt dat het verleden op bepaalde terreinen een voorbeeldige zeggingskracht kan hebben: als een van de bronnen van kennis en inzicht naast de andere die we hebben. *Het tegendeel is volgens ons het geval.*

Als we vroegere samenlevingen bij voorbaat wegzetten als vreemd en dus irrelevant, wordt ook elke kritische reflectie op huidige ontwikkelingen die we op basis van zorgvuldig opgebouwde historische kennis over ervaringen, arrangementen, meningsverschillen en ideeën uit het verleden kunnen maken, bij voorbaat uitgesloten. Het is niet nodig om het verleden kritiekloos te verheerlijken om toch de vraag te stellen of keuzes en constellaties die in het verleden zijn ontwikkeld, kunnen fungeren als spiegel voor fundamentele reflectie en zelfs ook als serieuze bron voor potentiële oplossingen voor hedendaagse vraagstukken. Net zoals een jurist er verstandig aan doet de eigen rechtspraak niet bij voorbaat als superieur te beschouwen en voor nieuwe en betere juridische oplossingen ook de rechtspraak in andere landen in ogenschouw kan nemen (Zweigert & Kötz, 1998, 47), zo is het voor sociale wetenschappers ongetwijfeld verstandig zich bij het zoeken naar oplossingen voor sociale problemen niet bij voorbaat te beperken tot de eigen tijd, maar ook oplossingsrichtingen die in het verleden bedacht zijn voor vergelijkbare problemen serieus te onderzoeken en daar waar mogelijk voor het heden lering uit te trekken.

In dit artikel betogen we dat een verantwoord gebruik van historische kennis over het verleden mogelijk is, juist met inbegrip van het inzicht dat het verleden anders is en positieve kennis ervan problematisch is. Hoofdvoorwaarde is dat we de zoektocht naar mogelijke toepassingen van kennis over het verleden zien als een onderzoeksproject dat alleen betrouwbare en controleerbare kennis kan opleveren als er sprake is van een weldoordachte aanpak die openstaat voor kritiek. De belangrijkste vraag die we ons stellen is of het mogelijk is om op methodolo-

gisch verantwoorde wijze verbindingen tussen heden en verleden te maken en, zo ja, hoe die methode er dan uitziet.

Uiteraard worden dergelijke verbindingen op allerlei manieren gelegd. Kennis van het verleden wordt bijvoorbeeld ingezet om hedendaagse ontwikkelingen te duiden of om actuele keuzes te bevragen en te relativieren vanuit een besef van discontinuïteit. In dit artikel willen we in de zoektocht naar manieren om historische kennis te valoriseren echter nog een stapje verder gaan. Daarbij kijken we niet zozeer naar de rol die historici hebben in het plaatsen van actuele ontwikkelingen in een langetermijnperspectief, maar gaan we na of en hoe historische casussen via vergelijkend onderzoek *gebruikt* kunnen worden als *inspiratiebron* voor concrete oplossingen voor actuele kwesties. In tegenstelling tot het werk van historisch-sociologen zoals Weber, Tilly, Skocpol, Elias en Wallerstein, die historische vergelijkingen gebruikten om daaruit een algemene (sociologische) theorie te abstraheren, onderzoekt ons artikel dus de mogelijkheden voor een vergelijkend historisch onderzoek dat juist erg praktisch, concreet en ‘toegepast’ van aard is.

Waarom terughoudendheid gerechtvaardigd is

Een van de grote bezwaren die zowel historici als sociale wetenschappers naar voren schuiven tegen het gebruik van historische kennis, is het grote verschil tussen heden en verleden. Desondanks gebruiken sommige historici het verleden om het bestaan van een hedendaagse praktijk te verklaren en daardoor te helpen legitimeren, bijvoorbeeld door de lang bezongen tolerantie te verbinden met de zeventiende-eeuwse handelsgeest. Toch toont de manier waarop die oorsprongen worden bestudeerd aan dat er aan zulk onderzoek nogal wat haken en ogen zitten. Zo wordt het uitgangspunt zonder veel onderzoek als normatief eindpunt van een historische ontwikkeling gezien, waardoor kritische vragen over de relatie tussen heden en verleden vermeden worden. Dat eindpunt wordt verklaard vanuit een Nederlandse essentie (een volksaard) die zich vrijwel ongewijzigd over de tijd van eeuwen uitstrekt, terwijl het normatief karakter van het eindpunt niet ter discussie staat, evenmin als de gedachte dat het verleden een relatief onvolmaakte voorbereiding op het heden was. Meer dan een rol in het versterken van de gedachte dat iets typisch Nederlands (en dus normatief) is, lijkt zo voor kennis van het verleden niet weggelegd.

Enerzijds vindt er dus een vorm van toe-eigening van het verleden plaats die dat verleden zelf als voorstadium op afstand van het heden plaatst, terwijl er anderzijds een vrijwel algemene afwijzing bestaat van het idee dat kennis van het verleden positieve inspiratie kan opleveren voor ons handelen nu. Die huiver is nauw verbonden met de professionaliteit van de geschiedwetenschap. Vanaf de negentiende eeuw heeft deze zich ontwikkeld tot een autonome wetenschappelijke discipline waarvan de uitkomsten van het zich steeds verder specialiserende onderzoek vaak ver afstaan van de geschiedenis waartoe het brede publiek toegang heeft. De professionalisering en specialisering van de geschiedwetenschap versterken in belangrijke mate de *pastness of the past*: het idee dat tijdperken zodanig diep van elkaar verschillen dat het verleden zelf vrijwel of geheel onkenbaar is. Er

Anita Boele, Arjan van Dixhoorn & Pepijn van Houweligen

bestaat geen vanzelfsprekende toegang tot het ‘verleden’ meer, maar elke cultuur vraagt om eigen expertise van specialisten die nauwelijks nog met elkaar communiceren.

Deze professionalisering en verwetenschappelijking werden in de tweede helft van de voorbije eeuw in eerste instantie vooral voortgestuwd door een beweging die van de geschiedschrijving een sociale wetenschap wilde maken. Ze moest kwantificeerbare kennis opleveren over sociale, economische en culturele structuren die successen en crises van samenlevingen verklaarden. Het is niet gezegd dat deze benadering is verdwenen (juist in Nederland en Vlaanderen is ze nog altijd zeer succesvol). Toch werd door de epistemologische crisis van het postmodernisme en de *linguistic turn* de bodem weggeslagen onder het grote project van de jaren zestig, zeventig en tachtig. Daarmee werd ook de rechtvaardiging voor vergelijkingen tussen verleden en heden, onderzoek naar de *longue durée* en totaalgeschiedenissen van regio’s, weer bijzonder problematisch en controversieel. Het gevolg was een decennialange dominantie van cultuurhistorische benaderingen die nu zelf vanwege de groeiende nuttigheidsvraag in een legitimiteitscrisis aan het geraken zijn. Zowel de resultaten van de emancipatoire sociale geschiedenis en haar kritische evaluatie van het verleden als de nieuwe cultuurgeschiedenis versterkten het idee van de *pastness of the past*. Vanwege deze methodologische en epistemologische uitgangspunten is het lastig geworden om resultaten van historisch onderzoek te gebruiken voor positief-praktische inspiratie in het heden. Voor zover zij niet leiden tot opvattingen over de onkenbaarheid van het verleden *wie es eigentlich gewesen*, naar het beroemde dictum van *founding father* Leopold von Ranke, vormen opvattingen over ontwikkelingen in moraal en kennis een schier onoverkomelijk obstakel.

Daarbij speelt bovendien de weerstand onder historici tegen het reduceren van de historische ontwikkeling tot algemeenheden. Generalisaties vergeten voor veel historici precies dat waarin zij geïnteresseerd zijn en waarop de ontwikkeling van hun expertise zich richt. De specifieke eigenschappen van een door tijd en plaats bepaalde ruimte worden dan een irrelevante en voor onze kennisverwerving niet-noodzakelijke variëteit. Met het negeren van variëteit en alteriteit hebben sociologen en politicologen over het algemeen minder problemen. Gewend aan het formuleren en toetsen van theorieën zijn zij minder terughoudend wanneer het gaat om abstracties en generalisaties die noodzakelijk aan het vergelijken van maatschappelijke constellaties en formaties verbonden zijn.

Toch is ook voor de meeste sociale wetenschappers het gebruik van historische casussen in praktijkgericht sociaalwetenschappelijk onderzoek niet vanzelfsprekend. Deels zal deze terughoudendheid samenhangen met het simpele feit dat een sociale wetenschapper niet is opgeleid om het verleden te bestuderen en het hem dus aan expertise en kennis ontbreekt, zoals het de meeste historici aan kennis van en inzicht in de problemen van de praktische sociale wetenschappen ontbreekt. Grotendeels lijkt de gereserveerdheid echter voort te komen uit het bezwaar dat ook historici poneren, namelijk het idee dat het (verre) verleden te zeer verschilt van het heden. Deze constatering gaat vaak gepaard met een waardering van historische samenlevingen als een ‘vreemd, achtergebleven land’ waar

we, behalve dat het enige illustratieve franje oplevert, *praktisch* weinig aan hebben.

Terwijl vergelijkingen met andere landen regelmatig worden gemaakt, wordt het verleden dus als ‘te anders’ beschouwd. Andere landen kunnen echter eveneens qua institutionele structuur, waardepatronen en kennisniveau sterk van elkaar verschillen. Kortom, hoewel het voor de meeste sociale wetenschappers taboe is om het eigen land als superieur te beschouwen en daarmee het nut van internationale vergelijkingen bij voorbaat af te wijzen, wordt de eigen tijd blijkbaar wel als inherent superieur gezien en over deze aanname wordt nauwelijks gereflecteerd.

Nu kun je in theorie alles met alles vergelijken. Of op basis van vergelijkingen met zeer vreemde samenlevingen lessen getrokken kunnen worden voor het heden, is natuurlijk een tweede. Met betrekking tot samenlevingen uit het ver(de)re verleden kunnen we stellen dat de toen geldende normen, waarden en instituties zo sterk verschillen dat het trekken van relevante conclusies ten behoeve van concrete oplossingen in het heden voor vele historici en sociale wetenschappers tegenwoordig erg lastig lijkt te zijn. Waar dit omslagpunt in de tijd precies ligt, is niet helemaal duidelijk. Zeker geldt: hoe verder we teruggaan, des te vreemder het in het algemeen voor velen zal zijn om het verleden als inspiratiebron te gebruiken.

Onoverbrugbaar?

Terwijl heden en verleden dus strikt van elkaar worden gescheiden, zullen weinigen ontkennen dat het voor de praktiserende historicus in principe onmogelijk is zich los te maken uit de hedendaagse sociale en culturele context waarin hij werkt (Duindam, 2011, 3). Dat eigentijdse debatten en actuele kwesties impliciet of expliciet het historisch onderzoek beïnvloeden, is goed zichtbaar in de onderzoeksvragen en -thema's die historici formuleren. Bovendien vertrekt de historicus altijd vanuit hedendaagse concepten en theorievorming om de geschiedenis van een fenomeen te bestuderen.

Terwijl deze wisselwerking tussen heden en verleden als vanzelfsprekend wordt aanvaard, zwijgen historici veelal over de mogelijkheden van de omgekeerde route. Wanneer een historicus de relevantie van een nieuw onderzoeksthema formuleert, gebeurt dit vooral in aansluiting of reactie op bestaande historiografische tradities en opvattingen. Wat voor belang echter heeft de alternatieve interpretatie van bepaalde gebeurtenissen, handelingen of constellaties uit het verleden voor hedendaagse issues en discussies, die immers op hun beurt wel zijn blik en visie op het verleden beïnvloeden? Is er een feedback mogelijk en zo ja, hoe moet die vormgegeven worden (Kalela, 2012)?

Het is uiteraard de vraag of het de taak is van de historicus om deze vertaalslag te maken. Historici hebben niet minder dan fundamentele natuurkundigen het ‘recht’ om zich, gedreven door louter nieuwsgierigheid, te verdiepen in het verleden om, voor zover mogelijk, het verleden zelf te begrijpen. Anders dan bij natuurkundigen echter is hun studieobject veel minder hun exclusieve terrein.

Anita Boele, Arjan van Dixhoorn & Pepijn van Houweligen

Historici hebben maar een beperkte *Deutungshoheit*. Het schrijven van geschiedenissen, het construeren van betekenisvolle relaties tussen gebeurtenissen, personen en plaatsen uit het verleden, is immers geen prerogatief van academisch geschoolde historici. Iedereen maakt, als individu of lid van een collectief, verhalen over het verleden. Ook deze door niet-professionals geconstrueerde verhalen maken deel uit van de sociaal-culturele context waarin een historicus werkt. Het geschiedverhaal dat professionele historici schrijven, staat tussen deze alternatieve geschiedenissen, en historici zullen zich op een of andere manier daartoe moeten verhouden om gehoor te vinden voor hun bevindingen (Kalela, 2012). Juist ook nu van overheidswege steeds vaker gevraagd wordt om *kennisvalorisatie*, is het de vraag hoe academische historici de rol van het verleden in hun eigen heden kunnen vormgeven, zonder dat ze in het publiek plotseling hun professionaliteit opgeven (Kalela, 2012).

Een heroverweging van de rol van professionele historici in het publieke debat waarin het verleden voortdurend wordt gebruikt, vraagt volgens ons om een hernieuwde toenadering tussen historici en sociale wetenschappers. In het laatste decennium zijn hiervoor allerlei fundamenten gelegd. Zo maken sociologen en politicologen die op basis van databases langetermijnanalyses uitvoeren, wellicht zonder dat ze zich daarvan methodologisch vergewissen, een beweging in de richting van historisch onderzoek.² De rol van nieuwe media, religie, immigratie en populisme, maatschappelijke factoren die zich niet zomaar laten kwantificeren, dwingt sociologen en politicologen ook in de richting van meer kwalitatieve en daardoor onvermijdelijk ook meer historisch georiënteerde analyses. De tendens in de sociale en geesteswetenschappen naar meer interdisciplinair onderzoek speelt ook in het voordeel van een nieuwe toenadering. Tegelijk wijst de opkomst van kernbegrippen als kennis, informatie, innovatie, opinie en emotie op pogingen om een meer integrale geschiedschrijving te creëren die theoretisch althans aansluiting zoekt bij de meer kwalitatieve benaderingen in de sociale wetenschappen. Daarnaast is er dankzij de opkomst van de *digital humanities* in de historische wetenschappen een vernieuwd enthousiasme voor het ontwikkelen van grote databestanden en het gebruik van kwantitatieve onderzoeksmethoden. Zowel kwalitatief (verhalen, emoties, biografieën) als kwantitatief (*digital humanities*) zijn er dus allerlei kruisbestuivingen mogelijk tussen historici en sociale wetenschappers.

Daarom is het nu een goed moment om op basis van grondige expertise en een heldere methode historici (als experts in het onderzoek naar het verleden), sociologen en politicologen (als experts in het onderzoek naar het heden) samen te laten nadenken over concrete moderne maatschappelijke problemen en oplossingen daarvoor. Kan professionele historische kennis worden gebruikt voor *piecemeal social engineering* zonder dat er concessies worden gedaan aan de methodologische voorzichtigheid die de professionele omgang met het verleden kenmerkt, en met respect voor de eigenheid en dus andersheid van zowel heden als verleden? En zo ja, hoe zou deze samenwerking dan vorm moeten krijgen?

Belang van een kritische onderzoeksgemeenschap

Voordat we hier verder op ingaan, staan we stil bij de problematische manier waarop valorisatie van het verleden nu vorm krijgt, soms met, soms zonder professionele historici. Dit probleem vloeit voort uit het verschil in status tussen de waarheidsclaim van historische kennis in het historische veld en een historische waarheidsclaim gemaakt in het publieke debat. Een gevolg van de verwetenschappelijking van de academische geschiedbeoefening is de groeiende splitsing tussen de snelgroeiende, continu veranderende en internationaliserende historische kennis en de geschiedenis-kennis van het publiek. De geschiedenis die in het publieke debat een bron van identiteit, inspiratie, legitimiteit en controversie vormt, heeft een heel andere epistemologische status dan de historische kennis van het verleden onder specialisten. De publieke geschiedenis heeft, paradoxaal genoeg, een veel sterkere waarheidsclaim dan de altijd ter discussie staande kennis onder specialisten. Het soort geschiedschrijving dat de verwetenschappelijking oplevert, heeft maar zelden de kracht van de historische verhalen die het publieke debat inspireren.

De positie van de academische historicus in het publieke debat zou daarom veel meer moeten overeenkomen met die van een ontmythologiserende, nuancerende en relativiserende leraar dan die van een verklarende expert (Kalela, 2012). Overigens is het om dezelfde redenen niet moeilijk te betogen dat zo'n deontologische code ook voor sociale wetenschappers zou moeten gelden. De huidige praktijk is echter anders, omdat de medialogica en de logica van het publieke debat het doen van boude uitspraken en het trekken van snelle conclusies bevoordelen (RMO, 2003). Dat heeft funeste gevolgen voor de kritische kwaliteit van het onderzoek naar de relevantie van kennis van het verleden voor hedendaagse problemen dat in en dus ook door het publiek plaatsvindt. Die gevolgen zijn niet minder funest als experts onder de huidige condities aan dat publieke onderzoek deelnemen. Met die huidige condities bedoelen we het gebrek aan methodologische regels voor het doen van onderzoek naar de relatie tussen heden en verleden. Het onderzoek naar historische parallellen kent immers geen stand van zaken, geen door onderlinge kritiek aangescherpte onderzoeksgemeenschap en geen methoden voor een kritische evaluatie van resultaten zoals die voor de afzonderlijk onderzoeksvelden die hier in het geding zijn, historisch en sociaalwetenschappelijk, wel bestaan.

Zodra de academische geschiedschrijving eenzelfde krachtig geformuleerde oplossing voor vandaag wil bieden als men geregeld in het publiek vindt, betekent dat in feite dat de verhalenverteller de academie heeft verlaten. Zijn kennis is dan voor de rechtbank van het brede publiek gepresenteerd, en weggehaald uit de context van probabilistische bewijsvoering van de academische wereld. Wanneer een historicus een parallel trekt tussen een historisch fenomeen en een actuele kwestie, zonder dat die parallelie het resultaat is van gedegen onderzoek, treedt hij in principe buiten zijn expertise. Zijn mening heeft dan methodologisch gezien dezelfde status als elke andere mening. Er wordt dan ten onrechte een wetenschappelijk gewicht toegekend aan iets wat niet meer is dan een persoonlijke evaluatie. Het is dus de vraag of het mogelijk is om manieren te ontwikkelen waarbij

Anita Boele, Arjan van Dixhoorn & Pepijn van Houweligen

historische parallellen het voorwerp zijn van wetenschappelijk, interdisciplinair onderzoek, en kennis kunnen opleveren die enerzijds volledig openstaat voor grondige kritiek en anderzijds bruikbaar is in het nadenken over de toekomst van de samenleving en het maatschappelijk debat daarover (zie ook: Van Hoof & Van Nuffelen, 2012).

De huidige praktijk van historische vergelijkingen

De terughoudendheid in het maken van historische vergelijkingen van zowel sociale wetenschappers als historici lijkt dus een academische kwestie te zijn. Buiten de academische wereld gebeurt dit volop en ook historici nemen (deontologisch gezien) als burgers met bovengemiddelde historische kennis (maar niet meer dan dat) daaraan deel. Politici en beleidsmakers refereren veelvuldig aan het verleden om (moeilijke) beslissingen te nemen (Neustadt & May, 1986). In de praktijk betekent dit veelal dat beleidsmakers kennis over ervaringen die zijn opgedaan in vermeende *vergelijkbare situaties* in het verleden, gebruiken om tot goede beslissingen te komen voor het hier en nu. Het verleden wordt daarbij niet alleen vaak gebruikt als een 'voorspelling' of 'waarschuwing', maar ook ingezet als 'ruggensteun' of 'legitimatiemiddel'. De vraag is dan natuurlijk steeds: Wat zijn vergelijkbare situaties? Zal een inval in Irak lijken op de ordelijke bezetting van Japan na de Tweede Wereldoorlog of uitdraaien op een tweede Vietnam? Zijn populistische partijen zoals de PVV te vergelijken met het fascisme (Riemen, 2010), of zijn het eerder oppositiebewegingen zoals de Patriotten eind achttiende eeuw of misschien wel emancipatiebewegingen zoals de suffragettes een eeuw later? Het probleem met de zoektocht naar vergelijkbare, in de betekenis van 'gelijke', situaties is dat parallellen niet of nauwelijks diepgaand onderzocht worden door de relevante experts. Ze hebben wel een retorisch en ethisch belang, maar leveren geen wetenschappelijk verantwoorde kennis op (zie bijvoorbeeld: Den Hollander, 2008).

Ook historici kunnen zich hier schuldig aan maken. Een typisch voorbeeld is te vinden in een opiniestuk in *Trouw* drie jaar geleden dat de Nederlandse geschiedfilosoof Frank Ankersmit op zijn gezag als historicus schreef ter legitimatie van Europese steun aan Griekenland. Hij greep daarvoor terug op een gefingeerde situatie uit de zeventiende eeuw, waarbij hij beweerde dat Drenthe zeker zou zijn geholpen door de Nederlandse gewesten verenigd in de Staten-Generaal indien het in financiële problemen zou zijn geraakt. De positie van Drenthe in de Republiek kan echter niet zonder meer vergeleken worden met die van Griekenland in de eurozone, en de gepostuleerde solidariteit met het gewest behoort niet tot de wereld van de historische feiten maar tot die van de fictie. Daarmee is er in de uitgewerkte vergelijking geen enkel aanknopingspunt te vinden voor de voor Ankersmit dwingende conclusie dat omdat men toen Drenthe zou hebben geholpen, nu ook Griekenland geholpen moet worden. De historische les is niet valide en overtuigend gemaakt, omdat de vergelijking niet ver en niet gedetailleerd genoeg is doordacht. Van de 'vergelijking' blijft daarmee niets over dan een allego-

rische, retorische functie, waarbij de Gouden Eeuw als morele autoriteit wordt aangehaald om een standpunt kracht bij te zetten.

Een andere manier waarop historici heden en verleden met elkaar verbinden, heeft betrekking op het constateren van overeenkomstige processen. Dergelijke vergelijkingen dienen om diepte te creëren voor moderne maatschappelijke fenomenen en daarmee hun problematische of verontrustende karakter te relativëren. Zo worden er parallellen getrokken tussen de moderne communicatierevolutie en de gevolgen van de introductie van de boekdrukkunst in pogingen de vijftiende-eeuwse veranderingen beter te begrijpen en moderne ontwikkelingen historische diepte te verlenen (Edwards e.a., 2011). Een gedetailleerde uitwerking van de implicaties van deze parallellen ontbreekt vaak echter, waardoor de evaluatie blijft steken in de relativering dat een modern fenomeen niet helemaal of helemaal niet nieuw is. Wat de praktische implicaties van deze overeenkomstige ervaringen zijn en wat we met deze kennis over een historische situatie daadwerkelijk kunnen in onze omgang met ontwikkelingen in het heden, blijft daardoor in het midden.

Een historica in Nederland die hier wel verder over heeft doorgedacht, is Tine de Moor in haar onderzoek naar instituties voor collectieve actie. In aansluiting op de hedendaagse belangstelling voor burgerinitiatieven en *do-it-yourself governance* vraagt zij zich af wat de nieuwe corporaties en collectieve instituties van premoderne voorgangers kunnen leren (De Moor, 2012, 2013). De Moors onderzoek is zeer relevant in tijden waarin begrippen als de participatiesamenleving en de *Big Society* (Blond, 2010) politiek opgeld doen. De Big Society-filosofie is bovendien ook zelf weer geïnspireerd door kennis over de vroegmoderne corporatieve samenleving. De Moor trekt lessen uit het diepgewortelde karakter en de lange duur van verbanden voor collectieve actie in onze samenleving en ziet ze als effectieve manieren om maatschappelijke taken te organiseren. Die instituties hebben hun duurzaamheid en veerkracht in uiteenlopende contexten bewezen en van daaruit analyseert De Moor op basis van comparatief onderzoek een aantal constante factoren. Verschillende van deze principes worden bovendien bevestigd in sociaalwetenschappelijk onderzoek naar hedendaagse verbanden van collectieve actie.

Tegelijk is het de vraag of we niet nog een stap verder kunnen gaan. Is het bijvoorbeeld ook mogelijk om een praktijk of werkzame principes die slechts tijdelijk en zonder eeuwenlange bestaansgeschiedenis functioneerden maar vanwege uiteenlopende redenen zijn beëindigd, te laten fungeren als mogelijke bron voor oplossingen van hedendaagse vraagstukken? Het problematische aan een dergelijke zoektocht is dat het vraagt om een antwoord op de hierboven geformuleerde bezwaren van zowel historici als sociale wetenschappers over de contextuele verschillen die er bestaan tussen heden en verleden. Wie immers een bepaalde praktijk, oplossing of mechanisme uit het verleden als inspiratiebron zal willen gebruiken, zal rekening moeten houden met de specifieke constellatie waarin en condities waaronder de desbetreffende praktijk in premoderne samenlevingen werkzaam was. Daarbij gaat het om een grote diversiteit aan factoren, variërend van economische omstandigheden en machtsverhoudingen tot morele opvattingen, arbeidsparticipatie van vrouwen en rechtssystemen. Bovendien zal hij of zij moe-

Anita Boele, Arjan van Dixhoorn & Pepijn van Houweligen

ten doordenken wat dit betekent voor de eventuele toepassing van deze historische praktijk in een hedendaagse context. Zonder deze problematisering en contextualisering bestaat immers het risico dat oudere oplossingen naar voren geschoven worden als leidraad voor huidige verbanden, waarbij de verschillen tussen samenlevingen en contexten worden gereduceerd tot algemene patronen. In feite is dit een vraag naar de mogelijkheden van het maken van praktische historische vergelijkingen waarin de eigenheid van heden en verleden en daarmee de contextuele verschillen tussen samenlevingen kunnen worden verdisconteerd.

Inspiratiebronnen

Voor de methodologische reflectie op het maken van dit type historische vergelijkingen willen we allereerst te rade gaan bij voorbeelden van vergelijkingen uit de sociale wetenschappen vanwege hun lange traditie van vergelijkend onderzoek. Geografische of institutionele eenheden en sociaaleconomische en culturele kenmerken worden continu met elkaar in verband gebracht en op een aantal variabelen vergeleken (zie bijvoorbeeld Powell, 1982; Huntington, 1996; Fukuyama, 1992; Landman, 2003). Daarnaast hielden historisch sociologen zich bezig met thema's als sociale revoluties, economische moderniseringsprocessen, de opkomst en ondergang van rijken, processen van natievorming, et cetera, waarbij deze gebeurtenissen en processen in verschillende landen werden vergeleken. Voorbeelden zijn Barrington Moores *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (1966) en *States and social revolutions. A comparative analysis of France, Russia and China* (1979) van Theda Skocpol. Ook *Making Democracy Work* (1993) van de politoloog Putnam is een (onder historici overigens controversieel) voorbeeld van een vergelijkend onderzoek met zowel een theoretische (praktisch-verklarende en voorspellende) als een historische dimensie.

In de hierboven genoemde onderzoeken wordt de vergelijking als onderzoeksmethode op verschillende manieren ingezet. In een variant worden meerdere casussen beschreven om een theorie te illustreren. Experimenten zijn immers niet mogelijk en voor statistische analyses is de n te klein. Door een aantal casussen uit te werken wordt aangetoond hoe de desbetreffende theorie in verschillende concrete gevallen kan worden toegepast, waarmee tevens haar validiteit wordt bewezen. De nadruk ligt daarbij noodzakelijkerwijs op de overeenkomsten tussen de verschillende casussen: zij fungeren als voorbeelden die een algemene theorie moeten bewijzen (Skocpol & Somers, 1980). Aan de andere kant kunnen vergelijkingen worden ingezet om juist het eigene van een bepaalde casus te benadrukken. De nadruk komt dan dus te liggen op de verschillen en daarmee ook op het unieke van een bepaalde casus. Ideaaltypen of eenzelfde set van vragen kunnen fungeren als een soort benchmarks waartegen de eigenheid van elke casus kan worden afgezet. Terwijl sommige historici vanwege het geringe aantal casussen (en onze beperkte kennis daarvan) er bezwaar tegen zouden hebben om uit de vergelijking conclusies te trekken of hypotheses te formuleren over causale relaties, doen anderen, zoals Moore, Skocpol, Putnam, Tilly en Te Brake, dat wel. Met

hun vergelijkingen proberen zij zowel de positieve als negatieve factoren die geleid hebben tot een specifieke constellatie in kaart te brengen.

Binnen de vergelijkende sociologie of politicologie worden grofweg twee typen vergelijkingen onderscheiden die vaak naast elkaar gebruikt worden: Most Similar Systems (MSS) en Most Different Systems (MDS) (Landman, 2003, 29). In de eerste variant worden casussen geselecteerd op basis van de grote mate van overeenkomst op bijvoorbeeld politiek, cultureel en economisch gebied. Zij verschillen echter op een aspect en door te vergelijken kan gezocht worden naar de onafhankelijke variabele die dit verschil zou kunnen verklaren. Juist echter vanwege het feit dat casussen vaak op meerdere punten verschillen, zijn er vaak te veel variabelen die het verschil kunnen verklaren. Tegenover MSS staat MDS, waarbij casussen op alles variëren behalve op de afhankelijke variabele. Het eerder aangehaalde onderzoek van Skocpol (1979) is hiervan een mooi voorbeeld. Frankrijk, China en Rusland zijn immers drie landen met aanzienlijke economische, sociale en culturele verschillen, maar met één duidelijke overeenkomst: een grote sociale revolutie. Op basis van het bovenstaande kunnen we stellen dat voor vergelijkingen van het (verre) verleden met het heden in eerste instantie een type MDS-vergelijking noodzakelijk is, vervolgens natuurlijk aangevuld en afgewisseld met vormen van MSS-vergelijkingen, zoals hieronder nog verder zal worden uitgewerkt. Daarom pleiten wij in dit artikel voor vergelijkingen waarbij in eerste instantie *verschillen*, eerder dan overeenkomsten, het uitgangspunt vormen.

Methodologisch gezien geldt voor dit soort studies dat in tegenstelling tot kwantitatieve analyses ernaar wordt gestreefd de desbetreffende casussen zo compleet mogelijk en vanuit verschillende invalshoeken in kaart te brengen voordat wordt overgegaan tot vergelijking. Dit betekent aandacht voor de brede context waarin gebeurtenissen plaatsvinden, de rol van historische processen en de uitwerking daarvan op de casus, de invloed van interpretatie en contingentie, et cetera. Dat impliceert dat dergelijke vergelijkingen alleen mogelijk zijn indien er voldoende gegevens beschikbaar zijn en er voldoende historische bronnen vanuit verschillende perspectieven zijn overgeleverd. Bovendien kunnen we hieruit een basale methodologische vuistregel afleiden: in het geval van een vergelijking heden-verleden moeten niet alleen de belangrijke kenmerken van de historische casus maar ook die van de moderne casus ruimhartig en zorgvuldig in kaart worden gebracht (Werner & Zimmermann, 2006).

Nu geldt per definitie dat vergelijken pas zin heeft wanneer casussen van elkaar verschillen. $A = A$ levert immers geen nieuwe informatie op. *Appels met peren vergelijken is zo bezien ook minstens zo nuttig als appels met appels vergelijken* (zie ook Bloch, 1967, 58; Duindam, 2011, 3; Ascher, 2013). Het antwoord op de vraag wat vergelijkbaar is, is niet absoluut, maar afhankelijk van de onderzoeksvraag. Het formuleren van onderzoeksvragen en het verantwoordingsproces voor de selectie van casussen die met elkaar vergeleken gaan worden, zijn cruciaal voor het verkrijgen van betekenisvolle resultaten. Het selecteren van casussen gebeurt op basis van een logica en strategieën die geëxpliciteerd en verantwoord moeten worden. Juist deze verantwoording van de regels van de vergelijking ontbreekt vaak in historische vergelijkingen. Vergelijkingen kunnen in theorie overigens casussen op allerlei niveaus betreffen, variërend van een kleine eenheid als een

Anita Boele, Arjan van Dixhoorn & Pepijn van Houweligen

buurt tot een heel land. Ook gebeurtenissen, praktijken, instituties of bewegingen kunnen dienen als eenheid voor vergelijking, indien zij worden afgebakend in ruimte en tijd. Het is nu natuurlijk de vraag hoe vergelijkingen in de praktijk toepasbare resultaten kunnen opleveren wanneer eenmaal aan de meer algemene methodologische voorwaarden is voldaan. We stellen ons voor dat een vergelijking met het verleden een concreet resultaat moet opleveren dat zich positief-kritisch tot het heden verhoudt en gebruikt kan worden om het heden te verbeteren. Anders gezegd: het resultaat van de vergelijking zou een soort op de historische casus geïnspireerde 'best practice' moeten zijn, waarvan bepaalde elementen na recontextualisering implementeerbaar zijn in het heden. We denken daarbij aan een manier van werken zoals die wordt geïmplementeerd in de bedrijfskunde. Daar is het leren van andere ondernemingen met vergelijkbare bedrijfsprocessen een wijdverbreide praktijk die bekendstaat als *benchmarking*. Bij *benchmarking* wordt gekeken hoe marktleiders of voorlopers een bepaald bedrijfsproces hebben geregeld. Hoewel het proces zelf vergelijkbaar moet zijn of een element moet bevatten dat vergelijkbaar is met het eigen bedrijfsproces, wordt bij *benchmarking* aangenomen dat de marktleider, die immers niet voor niets marktleider is, het desbetreffende proces wel eens beter (dat wil zeggen 'anders') geregeld zou kunnen hebben dan het eigen bedrijf en dat het mogelijk is hiervan te leren. De 'benchmark' is vergelijkbaar, maar tegelijkertijd ook anders en dus nooit exact kopieerbaar.

Het zoeken van vergelijkbare maar ook beter georganiseerde bedrijven of bedrijfsprocessen is lastig. Men beperkt zich daarvoor ook zeker niet tot directe productconcurrenten. Bedrijven in totaal andere bedrijfstakken kunnen vergelijkbare processen (bijvoorbeeld een functie zoals logistiek) beter geregeld hebben. Anderzijds moet er een bepaalde mate van overeenkomst zijn en is het wenselijk dat de overige omstandigheden (bijvoorbeeld het soort producten) zo vergelijkbaar mogelijk zijn. Daarom genieten bij *benchmarking* doorgaans bedrijven in dezelfde branche de voorkeur, maar het kan dus eveneens mogelijk en verstandig zijn juist ook naar *andere* branches te kijken. De levensmiddelenindustrie was bijvoorbeeld de eerste industrie die een streepjescode gebruikte. Tegenwoordig worden ook patiënten en bloedmonsters van streepjescodes voorzien (Camp, 1989, 64-65). De analogie met historische vergelijkingen ligt voor de hand. Historische praktijken vonden weliswaar plaats in een geheel andere 'branche' (bijvoorbeeld de 'vroegmoderne tijd'), maar dat wil niet zeggen dat deze praktijken geen bron van lering en inzicht (een benchmark dus) voor de huidige tijd zouden kunnen opleveren, mits ze een *ander* antwoord geven op *vergelijkbare* hedendaagse problemen. Een mooi voorbeeld van een dergelijke historische vergelijking is het boek *Tegen verkiezingen* van David Van Reybrouck (2013), waarin hij zich door praktijken uit de klassieke oudheid zoals het loten in plaats van verkiezen van politici laat inspireren voor het aanreiken van oplossingen voor problemen waar onze hedendaagse democratie mee te maken heeft.

Voorlopige conclusie: anders-zijn noodzakelijk

Sociaalwetenschappelijke vergelijkingspraktijken en bedrijfskundige benchmarking laten dus zien hoe een verschil in casussen het maken van vergelijkingen en het overdragen van 'best practices' niet per definitie uitsluit. Sterker nog, toegepast op de centrale vraag in dit artikel constateren we juist dat het anders-zijn van het verleden maakt dat er het meest van kan worden geleerd. Precies omdat deze samenlevingen zo verschillen van hedendaagse samenlevingen, bieden zij mogelijkheden om van een goed uitgevoerde vergelijking te leren. De erkenning van het methodologische belang van het anders-zijn levert ons het volgende argument: 'deze samenlevingen hebben misschien iets wat lijkt op waar wij eventueel naar toe willen'. Het is vervolgens de vraag hoe dat 'iets' precies uit onze kennis van deze samenlevingen is te abstraheren en toegepast kan worden in onze samenleving op een manier die noch de een, noch de ander tot fictie herleidt.

Het anders-zijn van het verleden biedt nog een extra interessante mogelijkheid ten opzichte van eigentijdse vergelijkingen. Het is immers binnen de sociale wetenschappen maar heel beperkt mogelijk om te experimenteren. Dat maakt het extra lastig om vooraf in te schatten wat de gevolgen zullen zijn van bijvoorbeeld bepaalde politieke keuzes of wetswijzigingen. Dat is vooral problematisch wanneer een aantal ingrijpende wijzigingen tegelijkertijd moet worden uitgevoerd om succesvol te zijn, de zogenaamde stelselwijzigingen. Een kleine wijziging is dan onvoldoende, omdat die in de praktijk alleen maar tot een verslechtering van de huidige situatie zal leiden. We zijn van mening dat historische vergelijkingen het beste tot hun recht komen bij het grondig nadenken over de condities en mogelijke gevolgen van ingrijpende wijzigingen, bij het maken van belangrijke strategische en langetermijnkeuzes met een grote impact.

Een actueel voorbeeld en aanleiding voor het schrijven van dit artikel is de wens van de huidige regering om de verantwoordelijkheid van allerlei taken die op dit moment door de staat worden uitgevoerd, bij de burgers te leggen. In het Verenigd Koninkrijk staat dit ideaal bekend als 'Big Society' en in ons land is hiervoor recent de term 'participatiesamenleving' gemunt (Van Houwelingen e.a., 2014). In Nederland wordt daarbij voortdurend gerefereerd aan begrippen als 'eigen kracht', 'meer burger, minder overheid' en 'zelfredzaamheid' (Kampen, Verhoeven & Verplanke, 2013). Voor zowel moderne burgers als overheden is zo'n verschuiving van verantwoordelijkheden eigenlijk een experiment waarvan de voorwaarden en consequenties niet altijd duidelijk zijn. Het is bijvoorbeeld de vraag of burgers, als ze het al willen, deze verantwoordelijkheid kunnen dragen, omdat het hen aan ervaring en mogelijk ook aan kennis en tijd ontbreekt. In de aanloop naar een opheffing van overheidstaken zal veel regelgeving afschaft of gewijzigd moeten worden. Bovendien moet eigenlijk worden doordacht onder welke voorwaarden en condities zo'n nieuw systeem kan functioneren en wat de consequenties van een stelselwijziging kunnen zijn.

Om daar toch goed over na te denken is het eigenlijk noodzakelijk voorbeelden te vinden die laten zien dat vergelijkbare stelsels *ook in de praktijk werken*. Echter, voorbeelden van een vergevorderde 'participatiesamenleving' zijn tegenwoordig, door de verregaande centralisatie van de afgelopen eeuwen, vrijwel niet meer te

Anita Boele, Arjan van Dixhoorn & Pepijn van Houweligen

vinden. Tegelijk lijkt een experiment waarbij een gemeente vrijgesteld wordt van Europese en landelijke wet- en regelgeving en van belastingen, in ruil waarvoor de gemeenschap een groot aantal publieke taken zelf moet uitvoeren en financieren, niet tot de mogelijkheden te behoren.

Juist bij dit soort vraagstukken kan historisch onderzoek een unieke toegevoegde waarde hebben om gericht en scherp na te denken over de potentie, praktische haalbaarheid en consequenties van een stelselwijziging. Om voort te borduren op het idee van de ‘participatiesamenleving’: in de vroegmoderne tijd droegen verschillende lokale corporaties (schutterijen, gilden, armenhuizen, kerken, hofjes, et cetera) bij de afwezigheid van een sterke staat en markt op allerlei terreinen (van economische regulering en armenzorg tot politie en defensie) zelf publieke verantwoordelijkheden. Een vergelijking van de huidige plannen met deze historische praktijk, met inachtneming van de historische *verschillen*, kan inzicht geven in wat de mogelijkheden en beperkingen van een moderne Big Society zijn. Het vroegmoderne voorbeeld heeft relevantie, omdat die samenlevingsvorm zich al bewezen heeft als een *historische realiteit* en dus meer is dan slechts een *theoretisch idee* (zie ook Habermas, 1991). Het verleden heeft hierbij dus een toegevoegde waarde, niet alleen omdat het kan dienen als *inspiratiebron* en kan laten zien wat concreet mogelijk is (geweest), maar ook omdat het een waarschuwing is tegen al te gemakkelijke bezwaren tegen of promoties van de Big Society.

Dit actuele voorbeeld laat ook zien dat het wellicht juist het verre verleden is waarvan het meeste kan worden geleerd. *Juist omdat oudere samenlevingen zo verschillen van hedendaagse samenlevingen*. Bovendien ligt het voor de hand dat, willen we onderzoeken wat de concrete gevolgen zijn van een bepaalde stelselverandering, er in de vergelijkende simulatie een groot aantal variabelen *tegelijkertijd* zal moeten veranderen. Of, anders geformuleerd,³ de huidige situatie, een *lokaal optimum*, zal mogelijk alleen maar verslechteren als de oplossing, de vrij te kiezen variabelen dus, een klein beetje wordt veranderd. Een ander evenwicht, een ander optimum, dat beter is of mogelijk zelfs de beste oplossing vertegenwoordigt (een *globaal optimum*), kan in dat geval alleen maar bereikt worden door een groot aantal variabelen tegelijkertijd te veranderen, met alle dramatische effecten van dien. Metaforisch gesproken, om van de ene bergtop (= lokaal optimum) naar een andere bergtop te reizen, is het natuurlijk niet voldoende om maar een paar stapjes vooruit te kijken en te zetten, want dan zie (en ben) je alleen nog maar (in) het dal tussen de bergen (beland). Een verre vooruitziende en weidse blik voorbij het dal en strak gericht op de andere (en hogere) bergtop is dus essentieel. De waarde van de geschiedenis is nu dat zij ons deze bergtoppen, deze vergezichten van wat er onder welke omstandigheden mogelijk was, kan laten zien juist omdat ze dus een uniek vergelijkend en verrijkend perspectief biedt.

Tegelijk stuiten we hier op een fundamenteel probleem. Wanneer we ervan uitgaan dat het verleden verschilt van het heden, impliceert dit dat we zaken uit het verleden niet een-op-een kunnen kopiëren, simpelweg omdat de context waarin dit alles functioneerde en vorm kreeg sterk verschilt van de eigen tijd. Op een of andere manier zal de onderzoeker de gewenste zaak – dit kan van alles zijn, instituties, denkwijzen, methoden, conventies en tradities – moeten selecteren en abstraheren waarvan hij vermoedt dat ze onder bepaalde condities in uitgezui-

verde en geabstraheerde vorm en met de nodige aanpassingen als het ware in de huidige samenleving zou kunnen worden ‘gemasseerd’.⁴ Dit is uiteraard gecompliceerd, niet alleen omdat zo ontzettend veel variabelen en andere contextfactoren een rol spelen, maar ook omdat het in de meeste gevallen niet mogelijk zal zijn een en ander eerst in een experimentele omgeving ‘uit te testen’. Op basis van zo veel mogelijk relevante gegevens en ‘denkkracht’ alleen zal de onderzoeker (of zoals wij in het vervolg zullen bepleiten, een team van onderzoekers) dus een voorspelling moeten doen welk historisch element (praktijk, institutie, denkwijze, methode, traditie) onder welke omstandigheden en noodzakelijke systematische aanpassingen met succes in de huidige samenleving zou kunnen worden ‘gemasseerd’.

We zijn ons ervan bewust dat deze benaderingswijze van het verleden niet iets nieuws is. Ze is bijvoorbeeld te herkennen in het werk van oudere historisch sociologen zoals Max Weber en Karl Marx. Ook bijvoorbeeld Alexis de Tocqueville destilleert in zijn hoofdwerk over de democratie in Amerika *juist tegen de achtergrond van zijn eigen absolutistische Frankrijk* precies die elementen die wezenlijk en bepalend zijn voor de Amerikaanse samenleving, en hij impliceert daarbij ook, soms direct en soms indirect, wat daarvan hun relevantie en waarde voor andere (Europese) samenlevingen is. Deze benaderingswijze is tegenwoordig onder zowel historici als sociologen uit de gratie geraakt, hoewel sommige recentere filosofen – die zich blijkbaar wat dit betreft meer vrijheid permitteren – zoals destijds Michel Foucault en nu nog Jürgen Habermas en Peter Sloterdijk er wel gebruik van konden en kunnen maken.

Naar een methodologie

De vraag stelt zich ten slotte hoe concreet een vergelijking tussen heden en verleden eruit moet zien. Waar moet men rekening mee houden? Welke stappen zijn noodzakelijk? We onderscheiden er vijf: *diagnosticeren, traceren, destilleren, inmasseren en implementeren*. Bovendien is een belangrijk uitgangspunt dat voor het uitvoeren van een zinvolle vergelijking samenwerking in een team van sociale wetenschappers, beleidsonderzoekers en historici noodzakelijk is, hoewel de relatieve invloed van de afzonderlijke disciplines per stap kan verschillen.

Een kritische evaluatie van Habermas laat zien dat er sprake moet zijn van een welomschreven en goed bestudeerd modern probleem dat om een oplossing vraagt waarvoor we bij het verleden (normatieve) inspiratie kunnen halen. Men kan bijvoorbeeld denken aan de huidige financiële crisis, aan de problemen wanneer het gaat om de organisatie van onderzoek en onderwijs, maar ook aan vraagstukken over de inrichting van ons democratisch systeem en de rol van burgers. De probleemdefinitie moet zo empirisch mogelijk zijn, in eigentijdse termen worden geformuleerd en niet a priori beïnvloed worden door het te ontwikkelen historische model dat als oplossing moet dienen. Een grondige vergelijking van het heden met een voorbeeldig verleden is methodologisch moeilijk, duur en tijdrovend: in tegenstelling tot buurlanden is het verleden er immers niet meer. Het ligt daarom voor de hand zulke vergelijkingen alleen te maken bij grote maat-

Anita Boele, Arjan van Dixhoorn & Pepijn van Houweligen

schappelijke problemen die niet gemakkelijk binnen de bestaande analyse- en denkkaders kunnen worden opgelost en om een wezenlijk anders alternatief vragen. Kleine problemen kunnen immers vaak ook met wat kleine aanpassingen en bijstellingen worden opgelost. Maar zodra men het idee heeft dat het bestaande systeem is vastgelopen en dat praktijken niet meer voldoen, ligt het juist wel voor de hand flink afstand te nemen van het probleem en naar alternatieven te zoeken die fundamenteel anders zijn. Het verleden kan deze wezenlijk andere alternatieven bieden. Voor het ontwikkelen van serieus vergelijkend onderzoek naar het verleden als voorbeeld voor het heden is het dus volgens ons essentieel dat eerst de huidige situatie en het geconstateerde probleem goed worden bestudeerd. Bij deze eerste en cruciale stap, het *diagnosticeren*, zullen vooral sociale wetenschappers, beleidsonderzoekers en uiteraard ook mensen met waardevolle praktijkervaring een leidende rol spelen, gezien hun ervaringen in het bestuderen van hedendaagse samenlevingen.

Nadat het hedendaagse probleem is gediagnosticeerd, kan het worden neergelegd bij historici die aan de slag kunnen met het *traceren* van verschillende historische voorbeelden die inspiratie kunnen bieden voor een (gedeeltelijke) oplossing. Deze voorbeelden moeten aanzienlijk verschillen van de hedendaagse situatie en ze moeten de potentie hebben om inspirerend te werken. Denk bijvoorbeeld aan de organisatie van de financiële sector in de zeventiende eeuw waarmee dit artikel begon, het lotingsstelsel in de klassieke oudheid of de organisatie van kennis in de vroegmoderne tijd. Dat in het (verre) verleden wezenlijk andere praktijken te vinden zijn, is *de unieke toegevoegde waarde* die historici sociale wetenschappers te bieden hebben. Bij het traceren van zulke praktijken is het met het oog op de inspirerende kracht van het voorbeeld van belang erop te letten dat de te vergelijken praktijken voor de moderne mens (moreel) aanvaardbaar zijn of kunnen worden gemaakt en aan de huidige context, voor zover die niet gewijzigd kan of moet worden, aangepast kunnen worden. Praktisch gezien is het bovendien van belang een voorbeeld te kiezen uit een tijd waarover al (relatief) veel historische kennis aanwezig is.

In de derde en wellicht moeilijkste stap worden uit het (gekozen) verleden bepaalde instituties, mechanismen, regels en praktijken *gedestilleerd* – inclusief de (minimaal) benodigde sociaal-culturele en discursieve context die ze voor het overleven in de huidige tijd nodig hebben – die los gehecht uit hun historische omgeving tot een model worden gestileerd dat men als module of eenheid zou kunnen inbrengen in de huidige samenleving. Daarbij dient bepaald te worden wat de gekozen praktijk precies omschrijft (wat is de essentie van het model) en welke omgevingsfactoren cruciaal zijn en welke contingent. Een synchroon vergelijkend onderzoek naar verschillende casussen is daarbij dus noodzakelijk (zie voor de destillatiemethode ook Habermas, 1991, inleiding). Vervolgens kan nagegaan worden welke aanpassingen mogelijk zijn, zodat het model flexibel genoeg wordt om in een heel andere omgeving te worden ingebed. Het gaat hierbij dus om een denkexercitie waarbij op basis van grondig historisch onderzoek een historische praktijk zo zorgvuldig mogelijk wordt geïsoleerd van zijn omgeving en daarmee als het ware wordt voorbereid voor transplantatie in een sociaal-cultureel en discursief sterk afwijkende moderne omgeving. Bij die vierde stap, waarbij

historische praktijken in de moderne samenleving worden *gemasseerd*, spelen sociale wetenschappers weer een belangrijke rol. Zij moeten samen met historici nagaan onder welke moderne condities en met welke aanpassingen het historische destillaat succesvol geïmplanteerd kan worden in de huidige samenleving, zodat het levensvatbaar is en een oplossing biedt voor het geconstateerde probleem.

De vijfde en laatste stap bestaat uit het daadwerkelijk *implementeren* van het in de moderne samenleving modelmatig ingemasseerde historische destillaat dat tot op dat moment niet meer is dan het resultaat van een grondige denkoefening. Uiteraard kan zo'n eerste experiment niet op grote schaal plaatsvinden. Wil deze hele exercitie meer zijn dan een puur academische denkoefening en ook daadwerkelijk praktisch bruikbare kennis opleveren, dan is het noodzakelijk het uit het verleden gedestilleerde en aangepaste destillaat in een daarvoor zo nodig via wet- en regelgeving deels vrijgestelde zone,⁵ bijvoorbeeld een dorp of een stad, in praktijk te brengen. Bij deze laatste stap zullen bestuurskundigen, juristen, beleidsmakers, bestuurders, politici en natuurlijk ook burgers een beslissende rol spelen.

Ons methodologisch stappenplan vereist nauwe samenwerking van historici en sociale wetenschappers om te voorkomen dat het leren van het verleden blijft steken in oppervlakkige of al te persoonlijke probleemdefinities en vluchtige, dat wil zeggen niet in detail en uiterste consequenties uitgewerkte, vergelijkingen, zoals die dikwijls in de media worden aangetroffen. Ons voorstel vraagt dus om een serieuze inspanning in tijd en een investering in een goed onderzoeksteam. Het pleit ervoor vergelijkingen tussen heden en verleden *serieus te nemen* als een vorm van *interdisciplinair academisch onderzoek* dat volgens de deontologie en methodologie van de betrokken disciplines moet plaatsvinden, maar dat ook om enkele eigen methodologische regels en een betrokken en kritische onderzoeksgemeenschap vraagt.

Noten

1 Zie ook het pleidooi in Jo Guldi en David Armitage, *The History Manifesto* (2014).

2 Een mooi voorbeeld is het alomtgeprezen boek van Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century* (2014), waarin Piketty als econoom veelvuldig gebruikt heeft gemaakt van historisch materiaal.

3 In terminologie die in de *operations research* tak van de wiskunde bekendheid geniet.

4 Zie voor een soortgelijk procedé in de vergelijkende rechtswetenschap: Zweigert en Kötz (1998, 44).

5 In Scandinavische landen is hiermee in de jaren negentig van de vorige eeuw in de vorm van zogenaamde 'dereguleringsgemeenten' al eens geëxperimenteerd.

Anita Boele, Arjan van Dixhoorn & Pepijn van Houwelingen

Literatuurlijst

- Ankersmit, F. (2011). Een economisch ongevalletje. *Trouw*, 10 september.
- Asscher, M. (2013). *Appels en peren*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus.
- Bloch, M. (1967). *Land and Work in Medieval Europe. Selected Papers by Marc Bloch*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Blond, P. (2010). *Red Tory: how the left and right have broken Britain and how we can fix it*. Londen: Faber and Faber.
- Camp (1989). *Benchmarking*. Milwaukee: ASQC Quality Press.
- Duindam, J. (2011). *Vergelijking als maatstaf. Heerschappij in de vroegmoderne wereld*. Leiden: Universiteit Leiden.
- Edwards, P., Gitelman, L., Hecht, G., Johns, A., Larkin, B., & Safier, N. (2011). AHR Conversation: Historical Perspectives on the Circulation of Information. *American Historical Review*, 116 (5): 1339-1435.
- Fukuyama, F. (1992). *End of history and the last man*. New York: Free Press.
- Gelderblom, O. (2015). *Waar hebben we de financiële sector eigenlijk voor nodig?* (oratie, 19 februari 2015). www.hum.uu.nl/goudeneeuw/Oratie%20Oscar%20Gelderblom.pdf, geraadpleegd op 9 april 2015.
- Guldi, J., & Armitage, D. (2014). *The History Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Habermas, J. (1991). *The structural transformation of the public sphere: an inquiry into a category of Bourgeois society*. Cambridge: MIT.
- Hollander, J. den (2008). Nog steeds regenten. Maatschappijkritiekveertig jaar later. In: D. Wolffram (red.), *De wil van de burger. Essays over de constitutie van de Nederlandse politiek*. Groningen: Kossmann Instituut.
- Hoof, L. van & Nuffelen, P. van (red.) (2012). *Oud maar niet out. Denken en doen met de Oudheid vandaag*. Leuven: Peeters.
- Houwelingen, P. van, Boele, A., & Dekker, P. (2014). *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huntington, S. (1996). *Clash of civilizations and the remaking of world order*. New York: Touchstone.
- Kalela, J. (2012). *Making history. The historian and uses of the past*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kampen, T., Verhoeven, I., & Verplanke, L. (red.) (2013). De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid. Amsterdam: Van Gennep.
- Landman, T. (2003). *Issues and methods in comparative politics*. Londen: Routledge.
- Mahoney, J., & Rueschemeyer, D. (2003). *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moor, T. de (2012). Inspiratie uit ons institutionele geheugen. Instituten voor collectieve actie als structurele oplossingen voor sociale dilemma's in het Europese verleden. In: V. Buskens & W. Maas (red.), *Samenwerking in sociale dilemma's. Voorbeelden van Nederlands onderzoek*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Moor, T. de (2013). *Homo cooperans. Institutions for collective action and the compassionate society*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Moore, B. (1966). *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston: Beacon Press.
- Neustadt, R., & May, E. (1986). *Thinking in time. The uses of history for decision-makers*. New York: The Free Press.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard: Harvard University Press.

- Powell, G. (1982). *Contemporary democracies: Participation, Stability and Violence*. Cambridge: Harvard University Press.
- Putnam, R. (1993). *Making Democracy Work*. Princeton: Princeton University Press.
- Reybrouck, D. van (2013). *Tegen verkiezingen*. Amsterdam: Bezige Bij.
- Riemen, R. (2010). *De eeuwige terugkeer van het fascisme*. Amsterdam: Atlas Contact.
- RMO (2003). *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek*. Den Haag: RMO.
- Skocpol, T. (1979). *States and social revolutions. A comparative analyses of France, Russia and China*. New York: Cambridge University Press.
- Skocpol, T., & Somers, M. (1980). The uses of comparative history in macrosocial inquiry. *Comparative studies in society and history*, 22 (2): 174-197.
- Werner, M., & Zimmermann, B. (2006). Beyond comparison: histoire croisée and the challenge of reflexivity. *History and theory*, 45 (1): 30-50.
- Zweigert, K. & Kötz, H. (1998). *An Introduction to Comparative Law*. New York: Oxford University Press.